

І. В. Скубій

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ У ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ

Дана стаття присвячена дослідженню проблеми становлення державної роздрібною торгівлі у Харкові в роки непу. Аналізуються основні методи радянської влади у справі розширення мережі державної торгівлі. Приділяється увага вивченню особливостей розвитку одного з найбільших товариств роздрібною торгівлі, а саме «Ларка».

Ключові слова: державна роздрібна торгівля, Харків, неп.

Данная статья посвящена изучению проблемы становления государственной розничной торговли в Харькове в годы нэпа. Раскрываются основные методы советской власти в деле расширения сети государственной торговли. Уделяется внимание изучению особенностей развития одного из наиболее крупных товариществ розничной торговли, а именно «Ларька».

Ключевые слова: государственная розничная торговля, Харьков, нэп.

The article deals with the investigation the problem of becoming state retail trade in Kharkiv under NEP. The main methods of the Soviet power in the field of expansion the network of state trade are revealed. The attention is paid to the investigation the features of evolution one of the most large association of retail trade, that was named «Larek».

Key word: state retail trade, Kharkiv, NEP.

Із переходом до непу більшовики відмінили ними ж встановлену заборону торгівлі, передбачивши її вільний розвиток. Незважаючи на те, що декрет про заміну продрозкладки проподатком був виданий на початку 1921 р., як і постанова місцевої влади про продаж і обмін сільськогосподарських продуктів [21, Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.311. – Арк. 8], фактично новий економічний курс більшовиків не було розпочато відразу. Ще наприкінці лютого 1921 р. під час роботи V губернського з'їзду Рад, з гордістю відзначалося, що у Харкові була ліквідована торгівля [21, Ф.Р.203. – Оп.1. – Спр.392. – Арк. 23, 24]. Збереження серед переважної частини партійців ідеології воєнного комунізму, який не визнавав торгівлі, не давало можливості швидкому становленню державної мережі.

Метою даного дослідження є з'ясування особливостей процесу відновлення державної роздрібною торгівлі в Харкові та проблем, що виникли на цьому шляху.

Серед дослідників торгівлі та ринку 1920 – х років варто відзначити праці О. А. Пиріг [11, 12], В. В. Лантуха [6], Ю. П. Волосника [5], А. О. Маслова [9], В. І. Прилуцького [13]. Утім, окреслена тема тільки згадувалася дослідниками, тому проблема становлення державної роздрібною торгівлі в роки непу ще потребує спеціального вивчення. Джерельну базу дослідження складають матеріали Харківського губернського та окружного виконавчих комітетів (відповідно Ф.Р. 203 та Ф.Р. 845 Державного архіву Харківської області), матеріали губернського та окружного комітетів КП(б)У (відповідно Ф. П. 1 та Ф. П. 5) [21], матеріали вищих партійних та господарських органів [3; 4; 14], праці В. І. Леніна [7, 8] та періодична преса 1920-х років [19, 20].

В. І. Ленін вказував, що «торгівля – це та ланка ... , за яку треба всіма силами ухопитися нам. Якщо ми тепер за цю ланку досить міцно «ухопимось», то ми всім ланцюгом у найближчому майбутньому оволодіємо» [8, с. 214]. Більшовицька влада поставила перед собою завдання відновлення торговельного апарату, але у той же час боялась поширення «стихії капіталу». У травні 1922 р. на сесії ВУЦВК вказувалося: для того, щоб підпорядкувати собі цю стихію, держава має зайняти у цій стихії ключове місце [15, с. 41]. «Пролетарська держава ... може допускати свободу торгівлі та розвиток капіталізму лише до певної міри», – так наголошувалося на XI з'їзді РКП(б), який проходив наприкінці травня 1922 р. [3, с. 306].

В УСРР великі сподівання у галузі внутрішньої торгівлі більшовики покладали на Українське пайове товариство роздрібною торгівлі «Ларок». Відповідно до статуту йому дозволялося вести роздрібну торгівлю тютюновими виробами, бакалійними і так званими колоніальними товарами та іншим крамом широкого вжитку [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 4]. Головою правління товариства був призначений член партії більшовиків В. М. Єрмоценко. Засновниками товариства були Центральний комітет допомоги голодуючим при ВУЦВКу, Український Червоний Хрест, Харківський губвиконком, Тютюновий трест України, торгівельне управління Української ради народного господарства. Пайовиками товариства були виключно державні, господарські та адміністративно-політичні організації. У такий спосіб товариство отримало від влади не лише фінансову підтримку, а й сприяння у вирішенні виробничих питань. За рішенням губвиконкому, після закінчення терміну оренди торгівельні приміщення, зайняті приватними торговцями, передавалися переважно в оренду саме «Ларка» [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 11, 27]. Тютюновий трест передав «Ларьку» усю свою оптово-роздрібну мережу і був зобов'язаний не проводити торгівельні операції з продажу тютюнових виробів на території Харкова та губернії [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 19]. Місцева влада сприяла діяльності товариства, збільшивши тривалість торгівлі його магазинів та дозволивши працювати у святкові дні [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 1588. – Арк. 105]. Крім того, на XI з'їзді РКП(б), що проходив навесні 1922 р., наголошувалося на необхідність сприятливого кредитування державної торгівлі через Державний банк [3, с. 317].

Погляди та психологія багатьох партійних та господарських працівників були далекими від розуміння необхідності розвитку державної роздрібною торгівлі. Нерозуміння місця державної торгівлі в радянських умовах спостерігалось як у перші роки існування нової економічної політики, так і в подальші роки [14, с. 94-95]. 6 грудня 1922 р. на засіданні VII Харківського губернського з'їзду Рад висловлювалися думки, що «торгівля в роздріб для нас не потрібна», вказувалося на ненормальність самого поняття та змісту державної торгівлі. Більше того, лунали заклики до закриття існуючих державних роздрібних магазинів [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 837. – Арк. 48, 58, 65]. Врешті, до кінця 1922 р. «Ларок» все ще не налагодив роботу з організації місцевих відділень, у пайовому товаристві не було дієвого апарату, асортимент товарів був непродуманий, а культура торгівлі взагалі була відсутня, працівниками магазинів розкрадалися товари та гроші. У 1922/23 господарському році державна роздрібна торгівля займала лише 2,8 % усього товарообігу міста [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 999-б. – Арк. 158]. У березні 1923 р. член правління М. Г. Михайлов наголошував, що обіг товариства надзвичайно слабкий та повільний, товарні обіги затримуються через неналагодженість торгівельного апарату, погано підібраний асортимент. Деякі товари взагалі не відповідали потребам місцевої торгівлі [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 30]. Робітниче населення Харкова повинно було більше користуватися послугами приватного ринку [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 886. – Арк. 6 зв.].

17-23 квітня 1923 р. на засіданні XII з'їзду РКП(б) розглядалося питання про торгівлю, зокрема, якраз про проблему торгівельної безпорадності: невміння правильно організувати збут, надмірне збільшення торгівельних накладних видатків тощо [3, с. 403].

Усього наприкінці 1923 р. у Харкові діяло у постійних приміщеннях 95 державних закладів роздрібною торгівлі, кооперативних – 84, приватних – 1352 [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 1118. – Арк. 100]. Частка державної торгівлі у роздрібному товарообігу міста становила лише 6,2 %. Кількість працівників, зайнятих у державній роздрібній торгівлі, була у кілька разів меншою, ніж у приватних магазинах [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 1118. – Арк. 102].

Однією з проблем розвитку державної торгівлі загалом був низький професійний рівень працівників. Серед завідувачів державних торгівельних підприємств Харкова лише 9 осіб раніше працювали у сфері торгівлі, тобто це всього 5 % [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 1118. – Арк. 105]. Тому не випадково на засіданнях правління «Ларка» констатувалося, що немає працівників з комерційними навичками та знаннями, як і системи в підборі ними товарів. Характерним прикладом була угода, укладена з підприємцями Дікманом та Халецьким, відповідно з якою було закуплено 139 пудів халви, 195 ящиків бісквітів, 567 пудів консервів і 90 ящиків компоту на загальну суму 189 354 крб. [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 30 зв.]. Цигарки також входили

в основний асортимент магазинів «Ларка». Тобто основними клієнтами товариства, виходячи з асортименту його товарів, були споживачі солодощів, курці цигарок. За даних умов пересічний споживач 80-90 % своїх потреб задовольняв через приватний ринок. Варто звернути увагу, що обіг товариства наприкінці 1923 р. складав 437 292 крб. [21, Ф. Р.203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 159], тобто під час укладення вищезгаданої угоди було витрачено половину обігових коштів, при цьому більша частина з них була використана на закупівлю малоходових або неходових товарів.

Погано підібраний асортимент товарів постійно викликав нераціональне використання коштів. Основна маса вже куплених товарів залежувалася на складах товариства, як, наприклад, на складі № 1 у Червоних рядах. Скрутне фінансове становище товариства привело до закладення частини його в банку [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 35]. Так, близько 90 % грошових коштів «Ларка» становили позики [10, с. 161]. Великою проблемою залишались розтрати в магазинах «Ларка». У березні 1923 р. була проведена ревізія мережі «Ларка», яка встановила цілу низку розтрат та посадових зловживань. У ятці №7 при зміні продавців виявилася недостача 1500 крб., у ятці № 9 – 4000 крб., у ятці № 13 – продавець втік, забравши з собою близько 5500 крб. і т.п. [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 37].

Наслідки такого становища керівництво «Ларка» добре розуміло, оскільки саме магазинам відводилася роль зв'язуючої ланки з безпосереднім споживачем, який би в подальшому став постійним покупцем. Для цього було вирішено надавати короткостроковий кредит робітникам та службовцям, який дав би змогу прив'язати їх до товариства. Більше того, для приваблення симпатій населення передбачалося рекламування діяльності «Ларка», у тому числі й за допомогою використання фото та кіно, художніх плакатів та агітаційного апарату губернського комітету КП(б)У [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 31 зв.].

У січні 1924 р. пройшла Українська економічна нарада, яка визнала, що одним із актуальних завдань внутрішньої політики є раціоналізація торгівлі [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 1118. – Арк. 1, 2]. Велика кількість посередників, що проводили товари від виробника до споживача, нестача обігових коштів, величезні накладні витрати, неправильна політика торговельних органів, незнання ринку, невміння привабити покупця – усе це негативно відбивалося на ефективності роботи всієї мережі державної торгівлі. Слушною у даному випадку є думка О. А. Пиріг, яка наголосила, що кадровий голод, брак спеціальних знань та досвіду «червоних купців», відсутність підприємливості стали на заваді прибутковій роботі державних торговельних підприємств [12, с. 16].

13-18 січня 1924 р. відбулася XIII конференція РКП(б), яка узагальнила основні недоліки в організації внутрішньої торгівлі. Це недостатня гнучкість та розгалуженість торговельних органів, громіздкість та бюрократизація їх апарату, надмірність накладних видатків, невміння прокласти собі шлях до масового споживача [3, с. 501]. Влада мала вирішити ряд основних проблем розвитку державної роздрібно-торгівлі, вона у першу чергу мала відповідати запитам споживача, стати до нього ближче.

У червні 1924 р. на засіданні пленуму Харківського губернського комітету КП(б)У було визначено, що успішне оволодіння ринком державним сектором торгівлі залежить від наявності обігових коштів, кредитування торговельних установ. Перед місцевими органами влади було поставлено завдання сприяння державній торгівлі і наданні їй обігових коштів та систематичного кредитування. Основним завданням державної торгівлі визначалося: наявність товарів потрібних ринку, покращення їхньої якості та асортименту, зниження цін [21, Ф. П. 1. – Оп. 1 – Спр. 1094. – Арк. 4].

У жовтні 1924 р. на засіданні Харківського губвиконкому було заслухано доповідь губернського комітету внутрішньої торгівлі, на основі якої була винесена резолюція про необхідність впливу на ринок переважно засобами економічного характеру [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 2062. – Арк. 25]. Однак, необхідно підкреслити, що у дійсності це рішення не виконувалося, більшовицька влада не дотримувалася цього принципу. Резолюція Харківського губвиконкому була не більше, ніж пропагандистським гаслом.

Тим не менше, варто звернути увагу, що протягом перших двох років діяльності «Ларка» намітилися позитивні тенденції у його роботі, збільшився статутний капітал (до 1 500 000 крб.), розширилася мережа, змінилася і форма торгівлі – від роздрібно-торгівлі до роздрібно-оптової [20, 1925. –

№ 5. – С. 153]. Водночас у 1923/24 господарському році обіги «Ларка» були меншими, ніж обіги Губернського акційного товариства в 2 рази, а від Харківського споживчого товариства – в 4 рази [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 990. – Арк. 159]. Торгівельна мережа «Ларка» з 1 жовтня 1923 р. до 1 жовтня 1924 р. зросла у 4 рази, а обіг за цей час збільшився у 23 рази [20, 1925. – № 5. – С. 187]. Наприкінці 1923 р. роздрібна мережа товариства нараховувала 1018 магазинів, кіосків та лотків, 1 жовтня 1924 р. – 1049, а на 1 січня 1925 р. – 1724 [20, 1925. – № 5. – С. 156, 159]. Серед факторів, які стимулювали такий стрімкий розвиток мережі та обігів «Ларка», необхідно вказати наявність вигідних умов кредитування з боку держави. Повний товарообіг товариства проходив за 40-45 днів, що значно випереджало кооперацію, яка обертала свої кошти значно повільніше. За таких умов «Ларьок» знаходився у сприятливому фінансовому становищі.

Проблеми становлення державної роздрібної торгівлі часто піднімалися губернською партійною пресою з перших років непу [19, 1921. – 1, 22 квітня; 1924. – 8 квітня; 1925. – 23, 28 липня, 13 серпня]. Варто відзначити, що питання розтрат коштів «Ларка» не було вирішено і в 1925 р. Зокрема, у одній із заміток «Комуніста» відзначалося, що було затримано колишнього службовця товариства Немировського, який розшукувався губернським судом і звинувачувався у розтраті [19, 1925. – 28 липня].

Серед повсякденних труднощів роботи «Ларка» можна згадати грабунки магазинів. Так, наприклад, у одному з них, що знаходився на вул. Вільної Академії № 10, злодії, просвердливши підлогу і потрапивши в такий спосіб у магазин, забрали з собою товарів на суму 2500 крб. [19, 1925. – 28 липня].

З 1925 р. спостерігалось скорочення державної мережі торгівлі. У середині 1925 р. у Харкові діяли 333 торгівельні одиниці I – III розрядів [2, с. 58-59]. Намічені тенденції спаду в діяльності «Ларка» збігалися з офіційно проголошеним курсом губернського партійного керівництва та, зокрема, з висловлюваннями А. Венгера на шпальтах «Комуніста» в липні 1925 р., який звертав увагу на необхідність покращення роботи товариства шляхом скорочення його апарату, а конкретніше «звільнення від зайвих ротів». Більше того, було наголошено, що «Ларьок» має бути використаний для доповнення кооперації [19, 1925. – 3, 7 липня].

Подальше існування державної роздрібної торгівлі було під питанням. У зв'язку з реорганізацією «Ларка» відбулося скорочення мережі державної торгівлі Харкова на 28 % [2, с. 33]. 16 серпня 1926 р. постанова ЦК ВКП(б) «Про взаємовідносини державної промисловості і споживчої кооперації» наголошувала, що основним розподільником товарів серед споживачів повинна залишатися споживча кооперація, передбачалося скорочення державної мережі торгівлі [14, с. 535-537]. У 1926/27 господарському році державна роздрібна торгівля Харкова складала 20,5 %, а в 1927/28 господарському році – 15,9 %. Так, кількість торгівельних одиниць скоротилася з 631 до 353, тобто майже в 2 рази [10, с. 63]. У 1927 р. колегія Наркомторгу УСРР постановила повністю згорнути торгівельну діяльність «Ларка» та закрити його нерентабельні заклади. Його харківська мережа переходила до Харківського центрального робітничого кооперативу [10, с. 62]. На 1927/28 господарський рік державними закладами було вибрано лише 87 патентів на заняття роздрібною торгівлею [18, с. 140-141]. У результаті сталося значне зменшення обігів державної роздрібної торгівлі [21, Ф. Р. 203. – Оп. 1 – Спр. 1118. – Арк. 172].

Таким чином, до кінця 1920-х років державна роздрібна торгівля у Харкові була майже повністю поглинена кооперацією. Можемо виділити два періоди у діяльності «Ларка»: 1) період швидкого зростання мережі та обігів (1922-1924 рр.); 2) період скорочення торгівельного обігу (1925-1929 рр.). Державна роздрібна торгівля прогнала в суперництві за покупця у порівнянні з приватною та кооперативною торгівлею. Узагальнюючи причини цього, слід вказати відсутність необхідних комерційних навичок та знань, культури торгівлі, недостатня кількість зайнятих у цій сфері працівників та невідповідність партійного курсу інтересам розвитку державної роздрібної торгівлі.

Література

1. Бюлетень Харківського округового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1926. – Х.: Друкарня Окрвиконкому, 1926. – Ч. 3.

2. Звіт робітничче-селянського уряду України за 1923-24 рік до дев'ятого Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Х.: Видання ВУЦВК і РНК УСРР, 1925.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 3.
5. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 384 с.
6. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. / В. В. Лантух. – Х.: Основа, 1992.
7. Ленін В. І. Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 43, 44.
8. Ленін В. І. Про значення золота тепер і після перемоги соціалізму / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т.44.
9. Маслов А. О. Внутрішня торгівля України в період непу. 1921 – 1929 рр.: автореферат дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / А. О. Маслов. – К., 1995.
10. Матеріали до звіту Харківської міськради XI скликання за 1926-27 і 1927-28 роки. – Х.: Видання Харківської міської ради. – 1928.
11. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К.: Вид-во Київ. нац. торг.-ек. ун-ту, 2001; Пиріг О. А. Ринки і торгівля України (історичний аспект). – К.: УКРНДІСВ, 1996; Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект / О. А. Пиріг: автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2002.
12. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект / О. А. Пиріг: автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – К., 2002.
13. Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі в УСРР у 1920-ті роки / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – №14.
14. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.2.
15. Стенографический отчет Второй сессии ВУЦИК VI созыва. 24 – 27 мая 1922 г. – Х.: Издание ВУЦИК, 1922.
16. Тринадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. 23 – 31 мая 1924 г. – М.: Изд-во «Красная новь», 1924.
17. Харківська округа. Статистичний щорічник. – Х., 1927.
18. Харківська округа. Статистичний щорічник 1928-29 року. – Х., 1929.
19. Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. (Харьков).
20. Хозяйство Украины. Ежемесячный политико-экономический журнал. (Харьков).
21. Державний архів Харківської області.